

УДК: 801.81

Жумашова Н. А., филол. илимд. канд.
Нурбекова А., магистрант
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ФОЛЬКЛОРТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ

Макалада элдик көркөм баалуулуктарды өз чыгармаларында пайдаланууга, изилдөөлөрүндө предмет кылып алууга болгон маданий оозеки мурастардын баа-кунун, салмагын жеткирүүгө, идеясын тереңден ачып берүүгө болгон демилгелер тууралуу сөз болот. Байыркы көр башына орнотулган рун жазууларын, аска-таш бетиндеги, ошондой эле ар кандай карапаларга, идиштерге, кооздук буюмдарына, имарат дубалдарына жана башкаларга чегилип жазылган жазууларды фольклордук чыгармалардын, көз караштардын жазма формадагы баштапкы элементтик эмпирикалык үлгүсү катары карайбыз.

Кыргыздар элдик оозеки адабияттын табиятын түшүнүү менен, анын чыгармаларын мүнөзүнө, белги-касиеттерине жараша бир канча түрлөргө жиктеп келгендиги жалпыбызга маалым. Алсак, санжырачы, кошокчу, жомокчу, дастанчы, манасчы сыяктуу терминдер аткаруучулардын айткан чыгармасынын мүнөздүк өзгөчөлүк касиетине карай аныкталып турган. Фольклордук адабиятты алып жүрүүчүлөр аткарган чыгармасынын мүнөзүнө жараша өз ара классификациялануу процессине дуушарланбай койгон эмес жана байыркы негизи элдин күнүмдүк турмушунан келип чыккан тажрыйбалардан улам топтолуп, ал ошол элдик чыгарманын өзүндө, адат-салттарда сакталып кала берет.

Өзөктүү сөздөр: фольклор, идея, эпиграфия, тарыхый окуя, макал-ылакап, аңыз-уламыш, аза күтүү, керээз, жоктоо, кошок, арман, рун, доор, мотив.

Жумашова Н. А., канд. филолог. наук, доцент
Нурбекова А., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ФОРМИРОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

В статье содержатся инициативные идеи использования в своих произведениях ценности народного творчества, передачи ценностей и всего культурного и устного наследия, раскрытия глубоких идей в результате специальных исследований. В качестве исходных элементарных эмпирических образцов письменных произведений фольклора и представлений авторы рассматривают рунические надписи на древних гробницах, наскальных рисунках, а также надписи на различной глиняной посуде, украшениях, стенах зданий и т. д.

Общезвестно, что кыргызы, понимая природу фольклора, классифицировали его произведения на несколько видов в зависимости от характера и особенностей. Например, такие термины, как генеалог, плакальщица, сказитель, рассказчик, манасчи, определялись в соответствии с особенностями работы, выполняемой исполнителями. Таким образом, носители фольклора не подлежат процессу взаимной классификации по характеру выполняемого труда, а древняя основа накапливается из опыта повседневной жизни народа и сохраняется в самом фольклоре.

Ключевые слова: фольклор, историческое событие, пословицы-поговорки, легенда, наследие, прощение, плачь, горечь, эпоха.

Zhumashova N. A., PHD in Philology.
Nurbekova A., Masters student
K. Tynystananov ISU, Kyrgyzstan

THE FORMATION OF FOLKLORE

The article contains initiatives to use the values of folk art in their works, to convey the value

and weight of cultural and oral heritage, to reveal the idea in depth. .as the initial elementary empirical samples of written works of folklore and representations, we consider runic inscriptions on ancient tombs, rock paintings, as well as inscriptions on various pottery, earthenware, jewelry, building walls, etc.

It is well known that the Kyrgyz, understanding the nature of folklore, classified its works into several types depending on their character and features. for example, terms such as genealogist, mourner, narrator, manaschi were defined in accordance with the characteristics of the work performed by the performers.

Thus, the carriers of folklore are not subject to the process of mutual classification according to the nature of the work performed, and the ancient basis is accumulated from the experience of the daily life of the people and is preserved in the folklore itself.

Key words: *folklore, idea, epitaph, historical events, proverb sayings, legend, heritage, forgiveness, cat, bitterness, epoch.*

Эл арасынан чыккан таланттуу, билимдүү адамдар тарабынан фольклорду жазма формага түшүрүүгө болгон далалаттар байыркы учурда эле болгону жалпыбызга маалым. Ошондуктан мындай иш-аракеттерди байыркы ата-бабаларыбыз өздөрү жашаган жашоо-шартка карай, мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык, жазуунун түрдүү формаларында колдонушкандыгын тарыхый маалыматтардан кезиктире алабыз. Байыркы кыргыз урууларына таандык болгон Орхон-Енисей руникалык таш жазууларындагы тексттеринен көрүнүп тургандай, анда кездешкен айрым кыргыз эл оозеки фольклордук адабиятынын элементтери буга ачык мисал. VI-IX кылымдардагы таш бетине чегилген бул эпитафиялар, тарыхый окуялар, аңыз-уламыш кептер жана санжыралардан үзүндүлөрдү байыркы доордон бери эле биздин муунга жеткиргендиги менен даңкталып келет эмеспи. Мында эл башына түшкөн кайгы-муң, мүшкүл иштер сүрөттөлүп, бүтүндөй окуялар көркөм стилге ылайык шөкөттөлүп берилет. Мисалы, өлүм процесси аза күтүү, керээз, жоктоо, кошок, арман мотивдери менен коштолуп берилет. Мындагы оозеки адабияттын табиятына шайкеш көркөм сүрөттөөлөр, тилдик өзгөчөлүктөр, көркөм сөз каражаттары жана бул таш жазуулардын текстинин мүнөзү элдик чыгармачылыкка бир кыйла жакындатылганы байкалат.

Байыркы көр башына орнотулган рун жазууларын, аска-таш бетиндеги, ошондой эле ар кандай карапаларга, идиштерге, кооздук буюмдарына, имарат дубалдарына жана башкаларга чегилип жазылган жазууларды фольклордук чыгармалардын, көз караштардын жазма формадагы баштапкы элементтик эмпирикалык үлгүсү катары кароого болот. Ошентип, жазып алуу, сактоо сыяктуу фольклористика илиминин негизги милдеттеринин бири кандайдыр бир деңгээлде өтө эле примитивдүү болсо дагы VI-IX к.к. эле ишке ашып, рухий маданият жаатында практика жүзүндө ишке ашып келе жаткандыгын байкай алабыз.

Негизинен, байыркы кыргыз эли күнүмдүк турмушундагы окуялардын, санжыралардын, ырлардын, табышмактардын, макал-лакаптардын жазуу формасындагы фольклордук мурас түрүндө сакталып калышына таланттуу жана билимдүү адамдар мүмкүнчүлүк түзүшкөн. Алар улам кийинки муундарга кала бере турган рухий эстеликти калтырып, фольклордук чыгарманын кийинкиге калышына, келечегине атайылап көңүл бурбаса дагы өлгөн адамга коюлган эстеликке арналган жазуу, түрдүү предметтерге оюлуп жазылган тексттер аркылуу оозеки чыгармаларды текст катарында жазып, алгачкы чыйырды салып беришип, оозеки адабияттын үлгүлөрүн жыйноо, чогултуу, жазып алуу ишмердүүлүгүнө чыйыр салып, кийинкилерге жол көрсөтүп кетишкен десек, жаңылышпайбыз.

XIX кылымдын башындагы дүйнөлүк экономикалык-саясий абал кыргыз фольклористика илиминин жазма формасынын пайдубалынын түптөлүшүнө

мүмкүнчүлүк ачкан. Мында Россия, Британия, Чин империясы, Кокон бийлиги өзгөчө роль ойногону маалым. Булардын ортосундагы таймаш акыры талаш объектисине болгон бири-биринин таасирин жоюу атаандаштыгына чейин өсүп жеткени белгилүү.

Бирок улуттук фольклордук эстетиканын түшүнүктөрү, көз караштары, принциптеринин жергиликтүү маданий кыртыштан өсүп чыгуу процесси олуттуу мүнөзгө ээ болгон. Ал өзүнчө маданий өбөлгөнүн ролун да аткарган. Анткени эл оозунда оозеки жашаган фольклордук чыгармаларга жана анын аткаруучуларына карата ошол эле угуучу публиканын өзү сынчылардын милдетин аткарган. Айрым калк арасынан чыккан кыраакы, талапчыл адамдардын татымына ээ болуш үчүн акындар чыгармачылык репертуарын жаңыртып, алардын кабыл алуусуна жараша сюжетти, теманы жана идеяны өзгөртүп иштеп чыгып турушкан. Жалпыга маалым болгондой, элдик чыгармалар улам жаңы айтуучулар тарабынан кеңейтилип, жаңыртылып, толукталып, айрым эл кабыл албаган сюжеттери, кээ бир элементтери алынып ташталып, натыйжада, ал такай редакциялоонун аркасында жашап келген. Ушундан улам көркөм чыгармага карата болгон элдик баалоо, сынчыл көз караштары да фольклордук чыгармага катарлаш эле жашап, аны менен тизгиндеш өнүгүп, өсүп отурган.

Көркөм чыгармага болгон баалоо критерийлерин эл макал-лакаптардын подтекстине да сиңиргени бүгүнкү күндө белгилүү. Алсак, “Өнөр алды – кызыл тил”, “Сынчынын сыңар өтүгү майрык”, “Сөз сөөктөн өтөт” деген сыяктуу макалдарда кыргыздар сөздүн күчүнө өзгөчө беришип, өнөрдүн бардык түрүнөн өйдө коюп келишкен. Ушундай сөздүн күчү менен турмуштук көрүнүштөргө, предметтерге, кубулуштарга жогору баа берип келишкен. Мындай түшүнүк эл арасында айтылган оозеки чыгармаларда да айтылып, аткарылган көркөм чыгарманын көркөмдүгүнө, аткаруучунун чеберчилигине карата сынчыл көз караштар ар дайым практикаланып, фольклортаануу илиминин бир тармагы болгон илик жүргүзүү ишинде баа берүү, түшүндүрмө берүү аракеттери жүрүп келген.

Кылымдарды карыткан карт тарыхында элибиз маданиятынын, анын ичинде оозеки адабиятынын байыркылыгы менен өзгөчөлөнөт. Кыргыз эли эзелтеден эле күнүмдүк турмушу, жашоо-шарты, психологиясы, философиясы тууралуу ой-туюмдарын, бүтүмдөрүн ошол оозеки чыгармаларында камтып, ал аркылуу өткөн доор менен учурду, келечекти байланыштырышкан. Ошентип, фольклор элдин байыркы оозеки тарыхынын жыйындысы, рухий философиясынын эрежеси болуп келген. Ошол эле учурда ал байыркы адамдардын маданий байлыгы катары жан дүйнөсүнө эстетикалык рахат, эмоционалдык азык алуучу бирден-бир каражатынын ролун аткарган. Эл этикалык-моралдык жана эстетикалык баалуулукту аздектеп, көркөм мурас катары көкүрөгүндө жат сактап, муундан-муунга, атадан-балага калтырып келген. Ал мезгил өткөн сайын кошумчаланып, толукталып, доор үнүнө жараша көркөмдүк сапаты жогорулап турган. Оозеки жашаган өнөр менен кошо эл арасында чыгармага карата фольклор таануу түшүнүктөрү иштелип, акырындап оозеки сөз өнөрүнө сын көз караш менен кароо тажырыйбасы колго алына баштаган. Фольклордук чыгармаларга карата сынчыл көз караштар-пикирлер, каалоо-тилектер аудитория тарабынан практикаланып турган. Ал эми айтуучу, акын же элдик чыгарманы аткарып жаткан өнөрпоз чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүн, эмоционалдуулугун угуучулардын кабыл алуусуна ыңгайлаштырып, алардын психологиялык абалына жараша дароо түрдүү кылып өзгөртүп жиберүүгө ылайыкташканын белгилөөгө болот. Бул өзгөчөлүктөр тууралуу окумуштуу К. Даутов мындай деп жазат: «Сынчыл-эстетикалык жышаандардын элементтери эл

даанышмандыгына жатчу чыгармалардын бардык түрлөрүндө: макал-лакаптарда, афоризмдерде, учкул сөздөрдө, накыл айтымдарда абдан жыш учурайт. Алар фольклордук үлгүлөрдүн башка жанрларынын (эпикалык жана лирикалык) тексттеринде сакталып, жашап келет...

...Мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бар рухий турмуш тажырыйбасын, дүйнө таануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле бардык материалдык, адеп-актык маданий-көркөм байлыктарга карата сынчыл-эстетикалык мамилесин жападан жалгыз оозеки сөз менен гана туюнтуп, аларды сөздө гана бекемдеп, сөздө гана сактап кала алган. Ошондуктан тил менен сөз эл үчүн баары: китеп менен сызма да, калем менен кисти да, кагаз менен боёк да, архив менен китепкана да, бүт маданий-көркөм кенчтерди түзүүдө бирден-бир ийкемдүү каражат-курал да». «...Бара-бара келип, улам жаралып жаткан рухий-көркөм дөөлөттөрдүн ар бир түрүн өзүнчө ажыратып карап, ага конкреттүү кайрылуу талабы келип чыгат. Мына ошол муктаждыктан улам эл сөз өнөрүнүн айрым-айрым салаасын (чечендик, эстетикалык, көркөм) жекече баамдап-үйрөнүп, алардын өзгөчөлүү маанисин ачып, ордун аныктап алууга ийкеми келе турган жаңы түшүнүктөр менен чен-өлчөмдөрдү иштеп чыга баштайт» [2: 12].

Демек, фольклортаануу илиминин башаты ошол элдик оозеки чыгармачылык жашаган доорлордо эле параллелдүү ишке ашып, бул кандайдыр бир деңгээлде чыгарманын көркөмдүк күчүн, баа-салмагын, угумдуулугун арттырууга зор салым кошуп турган, багыт берүү ролун да ойногон. Кыргыз эли тээ байыртадан эле ар бир уккан же күбө болгон окуясына, оозеки чыгармага карата оозеки сынчыл ой жүгүртүү ишин практикалап келген. Эл алдында аткарылган чыгарма тууралуу ар бир угуучу өз оюн, жеке пикирин билдире алган. Аудиториянын колдоосу менен гана жаралган чыгарма андан ары жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ошондуктан айтуучулар, жомокчулар же болбосо эл арасындагы таланттуу адамдар угуучулар контингентине карай улам мазмунун өзгөртүп айта берген фактылар аз эмес. Манасчылардын, жомокчулардын бир жерде айтканы менен кийинки бир жерде айтканынын ортосунда айырмалар болуп келген. Бул айтуучунун жеке маанайына, психологиялык абалына, угуучулардын кабыл алуусуна жараша болгон көрүнүш экендиги белгилүү. Кээде бул адамдык же социалдык факторлордон көз каранды болгон.

Кыргыз эли оозеки адабиятты искусствонун башка өнөрлөрүнөн айырмалай билишкен. Анткени эл арасында элдик оозеки адабияттын табияты тууралуу калыптанган теориялык түшүнүктөр кадимкидей жашап келген. Ошондуктан фольклордук чыгармага болгон талап иштелип чыккан. Оозеки адабияттын оозеки жашашы менен кошо анын элдик идеяларды алып жүрүшү, коллективдүүлүгү, оптимисттик маанайга сугарылгандыгы, көркөм сөз каражаттарынын элестүү келип элдик табитке жооп берип турушу менен анын табияты аныкталган. Ошону менен катар, ал жазма-сызмасы анча өнүкпөгөн элге рухий азык тартуулоо функциясын аркалаганда гана ал чыныгы элдик чыгарма катары таланттуу адамдардын репертуарынан орун ала тургандыгы белгилүү. Турмуштук зарылдыктан улам келип чыккан элдик оозеки чыгармалар идеялык-тематикалык жактан жана көркөмдүк жактан жалпы элдин руханий муктаждыктарын аркалоо менен, оор эмгектен алаксытуу, турмуштук түрдүү жагдайлардагы ар түрдүү кырдаалдардан чыга билүү кызматын аркалаган. Мунун менен ошол көркөм чыгарма элдин дүйнөгө көз карашын, психологиясын, каада-салтын ж. б. баалуулуктарын чагылдырып келген. Ошону менен ата-бабаларыбыз жаш муундарды тарбиялоодо элдик чыгармаларды негиз кылып алып, андагы турмуш тажрыйбалары, улуттук менталитет жана идеология маселелерин башкы планга алып чыгышкан. Демек, эл кылымдардан бери колдонуп келе жаткан

архитектура, музыка, колдонмо кол өнөрчүлүк сыяктуу өнөрлөрдөн элдик оозеки чыгармачылыктын функционалдык милдеттерин, тарбиялык маанисин, таасирдүүлүгүн тереңден көрө билишкен.

Кыргыздар элдик оозеки адабияттын табиятын түшүнүү менен, анын чыгармаларын мүнөзүнө, белги-касиеттерине жараша бир канча түрлөргө жиктеп келгендиги жалпыбызга маалым. Эгер эл арасында санжыра, кошок, жомок, дастан, күйгөн-секетпай ырлары өз алдынча жанр катары жашаса, алардын бири-биринен болгон түп-тамырынан берки айырмаланган кардиналдуу өзгөчөлүктөрү анын аткаруучуларын же жаратуучуларын да ошого жараша атоого негиз болуп, кесиптик терминдердин иштелип чыгышына шарт болот. Алсак, санжырачы, кошокчу, жомокчу, дастанчы, манасчы сыяктуу терминдер аткаруучулардын айткан чыгармасынын мүнөздүк өзгөчөлүк касиетине карай аныкталып турган. Ошентип, фольклордук адабиятты алып жүрүүчүлөр аткарган чыгармасынын мүнөзүнө жараша өз ара классификациялануу процессине дуушарланбай койгон эмес жана байыркы негизи элдин күнүмдүк турмушунан келип чыккан тажрыйбалардан улам топтолуп, ал ошол элдик чыгарманын өзүндө, адат-салттарда сакталып кала берет.

Адабияттар:

1. Абдыразаков, А. Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары. - Бишкек: Бийиктик, 2004.
2. Даутов К. Элдик сынчыл ойдун башатынан. //Кырг. маданияты. - 1982. - 5 авг.
3. Кыргыз эл оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Фрунзе: Илим, 1973.
4. Кыргыздар. 1-том. /Түз.: К. Жусупов. - Фрунзе: Кыргызстан, 2002.